

JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE

WWW.INNOVASCIENCE.UZ

BUXORO VILOYAT VOBKENT TUMANI MIKROTOPONIMLARI. LUG‘AVIY BIRLIK, NOM, JOY NOMI TUSHUNCHALARINING FARQLASHI

Аннотация:

Отдельно исследуется взаимосвязь слова и топонима. Хотя топоним образован из слова (слов), он отличается от обычного слова (слов). Слово изучается на лексикологическом факультете языкознания. Топонимы изучаются на кафедре ономастики языкознания. Наряду с этим топоним анализируется и интерпретируется науками историей, геологией и географией. В исследованиях топонимы, как и другие ономастические единицы, отличаются от слов следующими признаками.

Основные понятия:

*Information about
the authors*

название, слово, топоним, топоасос, топофармант, показатель.

*Хайруллойева М. О
(BuxDU o‘qituvchisi)*

Odatda, so‘z tilshunoslik fanining leksikologiya bo‘limida ilmiy va amaliy jihatlardan tadqiq etiladi. Ularda lug‘aviy ma‘no bo‘ladi. Toponimlar esa onomastik, shu jumladan, toponimik leksikaning tarkibiy qismi bo‘lib, biror bir tabiiy geografik obyektning boshqa shunday obyektlardan farqlaydigan nomi hisoblanadi. U qanday hamda qaysi obyektlarning nomlari bo‘lishidan qat‘i nazar so‘z(lar) vositasida shakllanadi. Ammo u odatdagi so‘zlardan ma‘lum bir toponimik ma‘no yuklanganligi bilan, nomlanish jarayonida motivlanishi bilan, topoasos, topoformant va indikatorlarining mavjudligi, shuningdek, toponimlashuv hodisasi ta‘sirida obyektlarga nom bo‘la olishligi bilan farqlanib turadi. Mana shu farqlanish jarayonlari so‘z hamda toponim muammosining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsata olsa, o‘z-o‘zidan ularning etimologik tahliliga yo‘l ochilgan bo‘ladi. Toponimlarga xos bo‘lgan tabiiy, ijtimoiy xususiyatlarni bilmasdan va e‘tiborga olmasdan turib, ular etimologik tadqiqining me‘yorlari to‘g‘risida gapirish noo‘rin. Ulardagi xarakterli xususiyatlarni quyidagilarga maxsus to‘xtalish asosida ko‘rib o‘tish maqsadga muvofiqdir:

1. so‘z va toponimning o‘zaro munosabati;
2. toponim va uning lug‘aviy asosi;
3. topoasos, topoformant va indikator tushunchalari.

So‘z hamda toponimning o‘zaro munosabati farqlanib o‘rganiladi. Toponim so‘z(lar)dan shakllansa ham, odatdagi so‘z(lar)dan farq qiladi. So‘z tilshunoslikning leksikologiya bo‘limida o‘rganiladi. Toponimlar esa tilshunoslikning onomastika bo‘limida tadqiq etiladi. Shu bilan birgalikda, toponimni tarix, geologiya va geografiya fanlari ham tahlil va talqin qiladi. Tadqiqotlarda ham toponimlar boshqa onomastik birliklar kabi quyidagi xususiyatlari bilan so‘zlardan farqlanib turadi:

1. So‘z leksik ma‘noga ega. Toponim esa alohida, tabiiy-geografik obyektlarning nomini ifodalab, aniqlovchilik xususiyati mavjud individual, ya‘ni toponimik ma‘noga ega bo‘lgan atoqli ot. Bu yerda toponimik ma‘no termini ensiklopedik va nom qo‘ygan xalqning milliyiligini anglatib,

hisoblanadi. Demak, so'z va topnim orasida qo'yilgan chegara ham, aslida, mavjud sanaladi. Shu o'rinda so'zning etimologik tahlili toponimning etimologik tahlili uchun ma'lum ma'noda asos bo'lishi e'tiborga olinishi shart. So'zdan obyektlarni nomlash ehtiyoji tufayli toponimlar hosil bo'lgani kabi ijtimoiy-madaniy, siyosiy va iqtisodiy zaruriyatlar natijasida toponimlardan so'zlar, ya'ni lug'aviy asoslarning yuzaga kelishi ham tabiiy hol. Masalan, Buxoro > buxorolik, Vobkent > Vobkentlik, Baxmalbof > baxmalboflik, Kulonxonona > kulonxonalik va boshqalar. Tadqiqot olib borish uchun to'plangan toponimik materiallar majmui mavjud so'zlarning ikki guruhga bo'linganini ko'rsatadi:

1. Tilda mavjud bo'lgan, ammo obyektlarni nomlash uchun tanlanmagan hamda toponimik ma'no yuklanmagan so'zlar.
2. Obyektlarni nomlash ehtiyoji tufayli tanlangan va toponimik ma'nolar yuklangan lug'aviy asoslar.

Asosiy maqsadimiz – ikkinchi guruh so'zlardan, ya'ni obyektlarni nomlash ehtiyoji tufayli tanlangan va toponimik ma'nolar yuklangan lug'aviy asoslardan shakllangan joy nomlarini etimologik tadqiqini yaratish. Demak, so'z bilan toponim o'rtasida doimiy munosabat hamda uzviy aloqadorlik bo'ladi. Mazkur munosabat chegaralangan holatda apellyativ va onomastik leksika sathlarida yuz beradi. Chunki nom – voqelikning (narsa, belgi kabilarning) tildagi ifodasidir. Toponimga asos bo'lgan so'z, ya'ni lug'aviy asos onomastik konversiya tufayli ma'lum toponimik ma'no (lar)ni ifodalashi bilan odatdagi so'zlardan farqlanadi. Mana shu o'rinda toponim va uning lug'aviy asos (lar) haqida to'xtalish lozim bo'ladi. Toponim va uning lug'aviy asos(lar)ni tilshunoslik uchun ahamiyatli hisoblanadi. Agar toponimning lug'aviy asosi e'tiborga olinmasa, uning o'zini hech qanday omil, tamoyil va usullar bilan etimologik tahlil qilib bo'lmaydi, u haqida faqat bitta gapni aytish mumkin: «Toponim falon obyektning nomi hisoblanadi». Bu esa olib borilgan tahlilning mukammal emasligini ko'rsatadi. Toponimlarning shakllanishida obyektlarni nomlash zarurati sabab bo'lsa, ularning nomlanishi esa – oqibat. Mana shu oqibatni yuzaga keltirish uchun so'z kerak bo'ladi. Ammo hamma so'z ham obyektlarni nomlash uchun qo'llanavermaydi. Tanlangan va toponimik ma'no yuklangan so'zlar, odatda, obyektlarni nomlashda ishlatiladi. Mana shu ikki jarayonning muvofiqlashishi natijasida lug'aviy asosdan toponim shakllanadi. Ushbu holni I.G.Dobrodomov ham qayd etgan. Toponimning «so'z+sabab > toponim» jarayonida shakllanishi va to'plangan joy nomlari e'tiborga olinadigan bo'lsa, tildagi barcha so'zlar joy nomi uchun asos bo'la olmaydi. Obyektlarga nom bo'ladigan so'zlar tanlanib, ularga maxsus ma'no(lar) yuklanishi haqida qisqa mulohaza bildirilgan tadqiqot mavjud. Bizningcha, birinchi javob noto'g'ri, chunki istalgan bir toponimni «falon obyektning

195

nomi» deyish bilan uning ilmiy, amaliy, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy ahamiyati unutiladi. Toponimlarning etimologik tahlili unga asos bo'lgan apellyativlarning, ya'ni lug'aviy asoslarning etimologik asosi bilan bog'liq. Shunda ularning etimologik tadqiqi joy nomlarining etimologik tahliliga ma'lum ma'noda asos bo'ladi. Sababi, so'zda bir necha ma'no bo'lgani holda, u tabiiy – geografik obyektning nomlash uchun tanlanganda shu ma'nolardan bittasi bilan toponimni hosil qiladi. So'zdagi qolgan ma'nolar esa toponimda bo'lmaydi. Apellyativ terminini turdosh so'z va lug'aviy asos deyish bilan uning so'zga teng kelishi ham qayd etilgan. Ammo toponim tarkibida so'zlardan tashqari uning shakllanishida asosiy rol o'ynaydigan topoformlar ham uchraydi. Agar toponim so'zdan iborat bo'lsa, yaxshi. Biroq uning tarkibidagi topoformlarni nima deb atash kerak? Bizningcha, topoformlarning toponim shakllanishidagi rolini unutmagan holda ularni apellyativ – topoformlar deyish o'rinli. Shunda joy nomining yuzaga kelishida asosiy rol o'ynagan turdosh so'zlar bilan birga topoformlarning vazifasi ham e'tiborga olingan bo'ladi. Xullas, toponimning lug'aviy asosi deganda quyidagilar hisobga olinadi:

1. Lug'aviy asos (turdosh so'z)lar: Qayrag'och, Sarhang, Chaqmoq, O'ba, Beshbo'ri va boshqalar.
2. Lug'aviy asos+topoformlar: -i (Poshshoyi), -iston (Guliston), -cha (Ko'chki), -chi (Ipakchi), -lar (Shayxlar), -li (Darg'ali), -kor (Sohibkor), -obod (Amirobod) kabilar.

Lug'aviy asoslarni quyidagi guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiq:

1. Bir so'z (o'zak)li lug'aviy asoslar: Bojoq, Nayak, Og'ar, Rabot, Xalaj, Choruq, O'ba va boshqalar.
2. Ikki so'z (o'zak)li lug'aviy asoslar: Bog'i kalon, Bek jo'gi, Besh bo'ri, Jonb y, Mahallaiyorak, Rabotqozi, Quttisoz, To'ttiqush kabilar. Lug'aviy asoslar toponim 3/4 ga ko'ra topasos, indikator ko'rinishidagi lug'aviy asoslar deb ikkita guruhga bo'li da lug'aviy asoslar tushunchasi turdosh so'z va topoformlarni anglatilishi hisobga olinsa, u turdosh otlardan farqlanadi. Qachonki, toponimlarning apellyativlari ham etimologik tahlilga tortilsa, shundagi toponimlarning tadqiqida muvaffaqiyatga erishish mumkin bo'ladi. Nomlarni nazariy va amaliy jihatlardan tadqiq qilishda ularning lug'aviy asos – (apellyativ)lariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilingan tadqiqotlar ham mavjud. Lug'aviy asoslar turdosh otlar bilan birga sifat, olmosh, fe'l, ravish kabi so'z turkumlariga oid so'zlarni, shuningdek, topoformlarni ham o'zida mujassamlashtiradi. Mana shularning majmuini lug'aviy asoslar deyish o'rinli bo'ladi. Sababi:
3. Toponimlar tizimida ot turkumiga oid so'zlar bilan birga son, sifat, olmosh, ravish, fe'l turkumlariga oid so'zlar ham qo'llanadi. Misol: Beshariq, Beshbo'ri, Ko'chki safed, Machiti baland, Yangiobod va boshqalar. Bu misollar toponimlarga asos bo'ladigan lug'aviy asoslar jumlasiga faqat turdosh otlargina kirib qolmay, balki son, sifat, ravish, fe'l turkumlariga oid bo'lib, tanlangan, ya'ni obyektning nomlanishiga asos bo'luvchi turdosh so'zlar ham kirishini asoslaydigan dalillardir.
4. Lug'aviy asos deb olingan so'zlar turli turkumlarga oid bo'lgani kabi, ularga obyektlarni nomlash uchun maxsus toponimik ma'nolar ham yuklangan bo'ladi. Unda leksik ma'nosi bilan birga obyektga nom sifatida tanlanishi natijasida yuzaga kelgan toponimik ma'no ham mavjud.

Xulosa qiladigan bo'lsak, lug'aviy asoslar obyektlarni nomlash uchun tanlangan va toponimik ma'no yuklangan turdosh so'zlar sirasiga kiradi. Ularning tarkibida ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l so'z turkumiga oid so'zlarning bo'lishi tabiiy hol. Mana shu so'zlar toponimlashuv jarayoni natijasida turli obyektlarning nomiga aylangan.

196

nomi» deyish bilan uning ilmiy, amaliy, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy ahamiyati unutiladi. Toponimlarning etimologik tahlili unga asos bo'lgan apellyativlarning, ya'ni lug'aviy asoslarning etimologik asosi bilan bog'liq. Shunda ularning etimologik tadqiqi joy nomlarining etimologik tahliliga ma'lum ma'noda asos bo'ladi. Sababi, so'zda bir necha ma'no bo'lgani holda, u tabiiy – geografik obyektni nomlash uchun tanlanganda shu ma'nolardan bittasi bilan toponimni hosil qiladi. So'zdagi qolgan ma'nolar esa toponimda bo'lmaydi. Apellyativ terminini turdosh so'z va lug'aviy asos deyish bilan uning so'zga teng kelishi ham qayd etilgan. Ammo toponim tarkibida so'zlardan tashqari uning shakllanishida asosiy rol o'ynaydigan topoformantlar ham uchraydi. Agar toponim so'zdan iborat bo'lsa, yaxshi. Biroq uning tarkibidagi topoformantlarni nima deb atash kerak? Bizningcha, topoformantlarning toponim shakllanishidagi rolini unutmagan holda ularni apellyativ – topoformant deyish o'rinli. Shunda joy nomining yuzaga kelishida asosiy rol o'ynagan turdosh so'zlar bilan birga topoformantlarning vazifasi ham e'tiborga olingan bo'ladi. Xullas, toponimning lug'aviy asosi deganda quyidagilar hisobga olinadi:

1. Lug'aviy asos (turdosh so'z)lar: Qayrag'och, Sarhang, Chaqmoq, O'ba, Beshbo'ri va boshqalar.
2. Lug'aviy asos+topoformant: -i (Poshshoyi), -iston (Guliston), -cha (Ko'ch'kicha), -chi (Ipakchi), -lar (Shayxlar), -li (Darg'ali), -kor (Sohibkor), -obod (Amirobod) kabilar.

Lug'aviy asoslarni quyidagi guruhlarga bo'lish maqsadga muvofiq:

1. Bir so'z (o'zak)li lug'aviy asoslar: Bojoq, Nayak, Og'ar, Rabot, Xalaj, Choruq, O'ba va boshqalar.
2. Ikki so'z (o'zak)li lug'aviy asoslar: Bog'i kalon, Bek jo'gi, Besh bo'ri, Jonbobo, Kichikboy, Mahallaiyorak, Rabotqozi, Quttisoz, To'tiqush kabilar. Lug'aviy asoslar toponimlarning tarkibiga ko'ra toposos, indikator ko'rinishidagi lug'aviy asoslar deb ikkita guruhga bo'lindi. Shu o'rinda lug'aviy asoslar tushunchasi turdosh so'z va topoformantlarni anglatilishi hisobga olinsa, u turdosh otlardan farqlanadi. Qachonki, toponimlarning apellyativlari ham etimologik tahlilga tortilsa, shundagi toponimlarning tadqiqida muvaffaqiyatga erishish mumkin bo'ladi. Nomlarni nazariy va amaliy jihatlardan tadqiq qilishda ularning lug'aviy asos – (apellyativ)lariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilingan tadqiqotlar ham mavjud. Lug'aviy asoslar turdosh otlar bilan birga sifat, olmosh, fe'l, ravish kabi so'z turkumlariga oid so'zlarni, shuningdek, topoformantlarni ham o'zida mujassamlashtiradi. Mana shularning majmuini lug'aviy asoslar deyish o'rinli bo'ladi. Sababi:
3. Toponimlar tizimida ot turkumiga oid so'zlar bilan birga son, sifat, olmosh, ravish, fe'l turkumlariga oid so'zlar ham qo'llanadi. Misol: Beshariq, Beshbo'ri, Ko'ch'ki safed, Machiti baland, Yangiobod va boshqalar. Bu misollar toponimlarga asos bo'ladigan lug'aviy asoslar jumlasiga faqat turdosh otlargina kirib qolmay, balki son, sifat, ravish, fe'l turkumlariga oid bo'lib, tanlangan, ya'ni obyektning nomlanishiga asos bo'luvchi turdosh so'zlar ham kirishini asoslaydigan dalillardir.
4. Lug'aviy asos deb olingan so'zlar turli turkumlarga oid bo'lgani kabi, ularga obyektlarni nomlash uchun maxsus toponimik ma'nolar ham yuklangan bo'ladi. Unda leksik ma'nosi bilan birga obyektga nom sifatida tanlanishi natijasida yuzaga kelgan toponimik ma'no ham mavjud.

Xulosa qiladigan bo'lsak, lug'aviy asoslar obyektlarni nomlash uchun tanlangan va toponimik ma'no yuklangan turdosh so'zlar sirasiga kiradi. Ularning tarkibida ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l so'z turkumiga oid so'zlarning bo'lishi tabiiy hol. Mana shu so'zlar toponimlashuv jarayoni natijasida turli obyektlarning nomiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарканд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б.63-65.
2. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати (Ўзбекистоннинг жанубий раёнлари). – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 135 б.
3. Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. –Т.: Ўқитувчи Дўсимов, 1977. – Б.48
4. Kiličev V.E. Onomasti cs // Study guide. - Bukhara, Durdona, 2023. - 180 p.
5. Kiličev B.E., Safarova M.Z. Toponyms Formed On The Basis Of Nation Names. International Journals of Sciences and High Technologies. Vol. 25 No. 1 February 2021, pp. 104-107.
6. Xayrullayeva M.O. xalq, millat, qavm, urug' nomiga asoslangan toponimlar (Buxoro Viloyati Vobkent tumani misolida). *Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(4)*, 835–839. Retrieved from <https://www.2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/354> May 29.2022.

Certificate

OF PUBLICATION

Vol. 3 No. 01 (2024): Journal of Education, Ethics and Value (JEEV)

Proudly Presented to

Xayrullayeva M.O

For Publication of Paper Entitled

“BUXORO VILOYAT VOBKENT TUMANI
MIKROTOPONIMLARI.LUG‘AVIY BIRLIK, NOM, JOY NOMI
TUSHUNCHALARINING FARQLASHI”

25.01.2024

DATE

MUALLIFLIK GUVOHNOMASI

№ 2024/01/25

Ushbu guvohnoma “ Journal of Education, Ethics and Value (JEEV) ” jurnalining 2024-yil 1-sonida chop etilgan quyidagi ilmiy maqola mualliflik qilgani uchun berildi:

**BUXORO VILOYAT VOBKENT TUMANI MIKROTOPONIMLARI.LUG‘AVIY BIRLIK,
NOM, JOY NOMI TUSHUNCHALARINING FARQLASHI**

<https://jeev.innovascience.uz/index.php/jeev/article/view/428>

Maqola kelib tushgan sana: 2024.01.01

Maqola mualliflari: Xayrullayeva M.O

<https://t.me/Innovascience>